

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI ŞERH GELENEĞİ VE HACI İBRÂHİM EFENDİ’NİN ŞERH-İ BELÂGAT’INA DÂİR*

Abdülkadir DAĞLAR**

ÖZET

Türk edebiyatının İslâm medeniyeti içindeki seyri sırasında Türkçe, Arapça, Farsça yüzlerce şerh eseri kaleme alınmıştır. Asırlar boyunca Türk medreselerinde temel Arapça belâgat kitapları asıllarından okutulmuş; sayıları birkaçı geçmeyen şerh niteliğindeki Türkçe belâgat kitapları ise klâsik tedris hayatında hak ettikleri ilgiyi bulamamıştır. Tanzimat döneminde açılan modern tarzda mekteplerin müfredatındaki belâgat derslerinde okutulmak üzere klâsik ve modern usullerle pekçok Türkçe belâgat eseri telif edilmiş; bu konuyla ilgili eski-yeni minvalinde hareketli bir tartışma ortamı oluşmuştur. Ahmed Cevdet Paşa’nın Mekteb-i Hukuk’ta verdiği belâgat dersi notları Belâgat-ı Osmâniyye adıyla kitaplaştırılmıştır. Aynı mektepte onun halefi olan Hacı İbrâhim Efendi ise klâsik belâgat çerçevesinde kaleme alınmış bu kitabı genişçe açıklayarak okutmuş, bu ders notlarını da Şerh-i Belâgat ismiyle neşretmiştir.

Anahtar Kelimeler: şerh, belâgat, Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi, Şerh-i Belâgat

COMMENTARY TRADITION OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE AND ŞERH-İ BELAGAT OF HACI İBRAHİM EFENDİ

ABSTRACT

Many commentary books were written in Turkish, Arabic and Persian in classical Turkish literature. Rhetoric books were read from original books for years, a few of commentary books of rhetoric books that translated to Turkish weren’t taken an interest. Many Turkish rhetoric books were written when modern schools started to educate in the years 1839-1876 in Ottoman history. That caused an argument on modern and classic. The information on rhetoric, that taught by Ahmed Cevdet Paşa in Mekteb-i Hukuk, was written in a book called Belagat-ı Osmâniyye. Successor of Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi commented this book and published his commentary book with the name of Şerh-i Belagat.

Key Words: commentary, rhetoric, Ahmed Cevdet Paşa, Hacı İbrahim Efendi, Şerh-i Belagat

Bilindiği gibi, İslâm kültür coğrafyasında “şerh” ve “belâgat” çalışmaları aynı dönemde, 8. yüzyılda başlamış, bilhassa Anadolu Osmanlı sahasında 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

Öncelikle Kur’ân-ı Kerîm ve onun i’câzı ile Hz. Muhammed’in hadislerini daha iyi, daha doğru anlayıp aktarabilme gayretleri, beraberinde Arap dili ve edebiyatı üzerinde yoğun bir düşünme sürecini başlatmış, bu süreç birçok ilim dalının doğup hızla gelişmesinin fikrî zeminini oluşturmuştur. Tefsir, hadis gibi konuyla doğrudan ilgili ilimlerin yanında, bu ilimlerin alt yapısını oluşturan nahiv,

* Bu yazı Kayseri 10-12 Nisan 2006’da “II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni”nde tarafımızdan sunulan “Ahmed Cevdet Paşa’nın Belâgat-ı Osmâniyye’sine Hacı İbrâhim Efendi’nin Şerhi: Şerh-i Belâgat” başlıklı tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, adaglar@erciyes.edu.tr

sarf, lugât, iştikak gibi dil; fesâhat, meânî, beyân, belâgat, aruz, kâfiye, inşâ gibi edebiyat bilimleri zamanla başlı başına birer ilmî disiplin hâline gelmişlerdir.¹

İlâhî Kelâmı dil ve anlam yönlerinden incelemek için kendine has usûller oluşturan “tefsir”, Hz. Muhammed’in sözlerini anlama ve yorumlama metotlarını kuran “hadis” ilimleri, kendileri için alt yapı oluşturan dil ve edebiyat bilimlerini sürekli olarak besleyip geliştirmişlerdir. Bu ihtiyaç, ilâhî kelâmın ve hadislerin dili olan fasih Arapçayı bozulmaktan koruma endişesinden doğmuştur.² Ayrıca hadis metinlerinin sağlıklı tespit usûlleri ve daha sonraki zamanlarda şerhleri, “metin tenkidi” ve “metin şerhi” gibi disiplinlerin de gelişmesine kaynak teşkil etmiştir. Zenginleşen bu disiplinlerin ortaya koydukları metotlar, zamanla edebî metinlerin tenkidi, tespiti, tetkiki ve izahında kullanılır olmuştur.

Emevîler (661-750) döneminde kıraat, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis gibi dinî ilimler gelişme göstermiştir. Bu dönemde Basra’daki dil çalışmaları ile “nahiv” ilminin temelleri atılmış; bu okul, yerini Emevîlerin son döneminde Kûfe mektebine bırakmıştır.³ Yine aynı dönemde yapılan fetihler neticesinde İslâm kültürü İran, Yunan, Hellen, Hint gibi çevre kültürlerle tanışmaya başlamıştır.

Yakın coğrafyadaki kültürlerle ciddi temaslar Abbâsîler (750-1258) zamânında 8. asrın son çeyreği ile 9. asrın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Bağdat, çevredeki birçok medreseyi buluşturup kaynaştıran bir merkez olarak dikkati çekmiştir. Urfa, Nusaybin, Cündişâpur, İskenderiye, Harran, Antakya medreseleri vasıtasıyla Akdeniz havzasının kadîm medeniyetleri ile tanışan müslüman düşünürler, ağırlıklı olarak Süryânice’den yaptıkları çevirilerle Yunan, Hellen, Hint bilim ve felsefeleri ile tanışma fırsatını bulmuşlardır. Tercüme edilen eserler daha iyi anlaşılabilir diye farklı kişiler tarafından birçok kez şerh edilmiştir.⁴

Milâdî 9, 10 ve 11. asırlar İslâm kültürünün kadîm Yunan kültürü ile yoğun bir şekilde ilgilendiği dönem olmuştur. Bilhassa Aristo’nun bütün eserleri Arapça’ya çevrilmiş, ve bu eserlere defalarca şerh yazılmıştır. Bu arada Aristo’nun Retorik’i “Ritorika/El-Hitâbe” ve Poetika’sı “Enotika/Eş-Şu‘arâ” adlarıyla birkaç kez tercüme edilmiş, daha sonra bu eserlerin izâh ve şerhleri yapılmıştır.⁵

Batı edebiyatında olduğu gibi doğu edebiyatında da yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan “metin şerhi”, genel olarak “bir metnin, daha iyi anlaşılabilir diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından

¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 380-383; İbrahim Bayraktar, *Edebî ve İlmî Açıldan Hadîs*, Işık, İzmir 1993.

² Bayraktar, s. 19-20.

³ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 96-99.

⁴ Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev.: Fahrettin Olguner), Dergâh, İstanbul 1992, s. 121-138.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken, İstanbul 1997, s. 128-140.

açıklanması”⁶ şeklinde tarif edilmektedir. “Metin şerhi” başlığı altında tıp, matematik, tarih, felsefe, nahiv, sarf, belâgat gibi ilimlere ait eserlerin yanında, kelâm, hadis gibi dînî karakterli metinler de şerhe konu edilegelmiştir. “Edebî metinler şerhi” ise bu ana başlık altında hatırı sayılır büyüklükte bir bölümü ifade eden alt başlık sayılabilir.

Türkler 8. asrın ikinci yarısından itibaren tadrîcî olarak İslâm medeniyeti bünyesine dâhil olmakla bu sınırlar içindeki dînî, ilmî, felsefî, edebî bütün mü’elleftâta tanıma fırsatı bulmuş; kısa zamanda bütün bu verimleri hazmedip kendi birikimi ile yoğunlaşarak bu ortak kültüre önemli katkılar sağlamıştır.

“Metin şerhi”nin her alanında, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar binlerce eser veren Türk âlimleri, Arap ve Fars dillerinden dînî, felsefî, ilmî, edebî pek çok kıymetli eserin şerhini yapmış, bu yolla bilhassa Arap dilciliğine büyük katkılarda bulunmuşlardır.⁷ “Kırk/yüz hadis şerhi” gibi dînî nitelikli şerhlerin yanında felsefe, tasavvuf, mantık, matematik, târih eserlerinin şerhleri de bulunmaktadır. Ancak sayısal olarak asıl yekûnu Farsça telif edilmiş “Hâfız Divânı”, “Gülistân”, “Bostân”, “Mesnevî-i Ma’neviyye” gibi edebî eserler; Türkçe kaleme alınmış “Tuhfe-i Şâhidî”⁸, “Tuhfe-i Vehbî”⁹, “Sübha-i Sıbyân”¹⁰ gibi manzum lugatlar ile Arapça aslından “Avâmil”, “Emsile”, “Kâfiye”, “Unmûzec”, “Telhîsü’l-Miftâh”, gibi dil ve belâgat eserlerine yapılmış şerhler teşkil etmektedir.

Klâsik tarzda kaleme alınmış belâgat kitaplarında genelde “sözün, fasîh olmak şartıyla muktezâ-yı hâl ve makâma mutâbık, yani durum ve konuma uygun şekilde söylenmesi” şeklinde tanımlanan belâgat, zamanla Arap dili ve edebiyatında kelâmın şekil ve anlam niteliklerini inceleyip değerlendiren bir bilim dalı hâline gelmiştir.

⁶ Tunca Kortantamer, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İzmir 1994, s. 1.

⁷ Naile Ağababa, *Ortaçağ Türk Dil Bilim Adamları*, Ahenk, Van 2006, s. 44-51. Bu eserde Azerbaycan bölgesinde iki Türk dil âlimi Cemâleddin el-Erdebilî ve Sa’deddîn Sa’dullâh el-Berdeî’nin daha 13. yüzyılda, Zemâşeri’nin (1075-1144) ünlü “el-Unmûzec fi’n-Nahv” adlı dilbilgisi eserine yazdıkları şerhler incelenmiştir.

⁸ Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999; Zehra Gümüş, “Pîri Paşazâde Mehmed b. Cemâlî’nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006; Zehra Gümüş, *Pîri Paşa-zâde Celâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi](İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2006; Zehra Gümüş, “Tuhfe-i Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr’in Şerh Metodu”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.

⁹ Yusuf Öz, “Tuhfe-i Vehbî Şerhleri”, *İlmî Araştırmalar*, sayı: 5, İstanbul 1997, s. 219-232.

¹⁰ Atabey Kılıç, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân”, *Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Şanlıurfa 6-7 Mayıs 2005; Atabey Kılıç, “Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediye-tü’l-İhvân”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa 11-12-13 Kasım 2005 (*Turkish Studies Türkoloji Dergisi*, c. 1, sayı: 1, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 19-28.)

Belâgat dendiğinde ilk akla gelen isimlerin başında Sekkâkî (öl. 626/1299) vardır. O, “Miftâhu’l-Ulûm” adlı eserinde belâgatı ilk kez “meânî, beyân, bedî” üçlü temeli üzerinde sistematize etmiştir. Sekkâkî'nin eserini “Telhîsu’l-Miftâh” adıyla özet mâhiyetinde bir eserle destekleyen ve bu sahada en az Sekkâkî kadar meşhûr olan Kazvîni, belâgatın bu üçlü yapısını billurlaştırın kişi olarak bilinmektedir. Telhîsu’l-Miftâh’ı önce ayrıntılı olarak “Mutavvel” adını verdiği eserle izâh eden ve daha sonra bu çalışmasını “Muhtasaru’l-Mutavvel” adıyla kısaltan Taftazânî, asırlarca belâgat alanının üçüncü kişisi olarak anılmıştır. Yüzyıllar boyunca Türk medreselerinde bu eserler Arapça asıllarından okutulmuştur.

Yaygın bir kanaata göre bilinen ilk Türkçe belâgat eseri Hazreti Şârih nâmıyla meşhûr İsmâil-i Ankaravî'ye (öl.1041/1631) aittir. Bu eser, büyük ölçüde Kazvîni'nin Telhîsu’l-Miftâh’ını esas alıp, onun Türkçe bir şerhi mâhiyetinde olan “Miftâhu’l-Belâga ve Misbâhu’l-Fesâha”dır.¹¹ Ancak, yapılan araştırmalar sonucunda Üskübî Mehmed bin Mehmed Altıparmak'ın (öl.1623), Kazvîni'nin eserine yaptığı “Şerh-i Telhîs-i Miftâh”ı Ankaravî'nin eserinden önce kaleme alınmıştır.¹²

Belâgatı ilmî bir disiplin olarak ele alan bu eserlerden başka, 907/1502’de Şeyh Ahmed el-Bardahî el-Âmidî tarafından kaleme alınmış Kitâbu Câmi’i Envâ’i’l-Edebi’l-Fârisî'nin “Sanâyi’i’l-Bedî’iyye mine’l-Arûz ve’t-Ta’amiye” bölümü, Muslihuddîn Mustafa Surûri'nin 956/1549’da yazdığı “Bahru’l-Ma’ârif”, Muîdî'nin 16. yüzyılda yazdığı “Miftâhu’t-Teşbih”, Müstakîmzâde Süleymân Sa’deddîn’in 18. yüzyılda telif ettiği “İstulâhât-ı Şi’riyye”si belâgat ilmini esas almadan edebiyat ve şiirle ilgili bilgileri ihtivâ eden eserler olarak kabul edilmektedir.¹³

Türk edebiyâtında Telhîs-i Miftâh’ın bu Türkçe şerhlerinden sonra ilk Türkçe belâgat eserleri, Tanzimat döneminde açılan modern tarzdaki okullarda müfredat gereği okutulması plânlanan belâgat derslerindeki ihtiyacı karşılamak üzere telif edilmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınan bu eserleri, “klâsik anlayışta belâgatın tam kadrosunu verenler” ve “klâsik anlayış yanında batının retorik çalışmalarından da ilhâm alanlar” şeklinde iki gruba ayırmak mümkün görünmektedir.

¹¹ Erhan Yetik, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşâret, İstanbul 1992, s. 81-82.

¹² Geniş bilgi için bkz. Atabey Kılıç, *Üskübî'nin Şerh-i Telhîs'i*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi, İzmir 1990; Atabey Kılıç, “Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı ‘Oşmâni’si”, *II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Kırşehir 13-14 Ekim 2005; Atabey Kılıç, “Altıparmak Mehmed Efendi'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ında Şerh Metodu”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.

¹³ Kâzım Yetiş, “Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Milli Rhétorique Meselesi”, *TDAY-Belleten* 1985, Ankara 1989, s. 199-200; M. A. Yekta Saraç, “Türk Edebiyatında Belâgat ile İlgili Yazılan İlk Türkçe Eserlerin Değerlendirilmesi”, *I. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 12-13 Nisan 2001 Bildiriler*, c. II, Kayseri 2001, s. 641-649.

İlk grupta, Ahmet Hamdi'nin 1293/1876'da kaleme aldığı "Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî"¹⁴, Mihâlicli Mustafa Efendi'nin 1297/1880'de yazdığı "Zübdetü'l-Beyân", Hacı İbrâhim Efendi'nin 1298/1881'de neşrettiği "Hadîkatü'l-Beyân", Ahmed Cevdet Paşa'nın 1299/1882'de yayınladığı "Belâgat-ı Osmâniyye"¹⁵ ve Abdurrahmân Süreyyâ'nın 1303/1886'da telif ettiği "Mizânü'l-Belâga"¹⁶ adlı eserler sayılabilir. İkinci grupta yazılan eserlere de Süleymân Paşa'nın 2 cilt hâlinde 1288-1289/1871-1872'de neşrettiği "Mebâni'l-İnşâ" ve Recâizâde Mahmud Ekrem'in 1299/1882'de yayınladığı "Ta'lim-i Edebiyyât" örnek olarak verilebilir.¹⁷

Tanzimat'tan sonra sosyal hayatın her alanında yaygınlaşan "eski-yeni" tartışmaları, belâgat sahasında ilk kez Ahmed Cevdet Paşa'nın "Belâgat-ı Osmâniyye"si etrafında cereyân etmiştir. Eser hakkında münâkaşa amaçlı tenkit ve savunma yazıları zamanla kitap boyutuna taşınmış, polemik, kitaplar vasıtasıyla devam etmiştir. Bu süreçte, eserle alâkalı orta ve küçük hacimde tam 8 kitap neşredilmiştir.¹⁸

Polemğin iki kutbu klâsik belâgatın temsilcisi Ahmed Cevdet Paşa ile batı retoriğini klâsik belâgat anlayışı ile bağdaştırmaya çalışan Recâizâde Mahmud Ekrem'dir. Cevdet Paşa okulunun en harâretli savunucusu Hacı İbrâhim Efendi'nin karşısında, başta Abdurrahmân Süreyyâ olmak üzere, Ekrem'in talebeleri vardır.

Tartışma, Cevdet Paşa'nın eserine Recâizâde ve talebelerinin yoğun eleştirileriyle başlar. Ardından, Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de verdiği belâgat dersi notları 1882'de Ta'lim-i Edebiyyât adıyla daha neşir aşamasında iken Hacı İbrâhim Efendi'nin ağır tenkitlerine hedef olur. Bu arada Hacı İbrâhim Efendi'nin 1881'de neşrettiği Hadîkatü'l-Beyân eseri de karşı taraftan eleştiri almaktadır. Polemik, Tercümân-ı Hakikat ve Vakit gazetelerinde 1882 yılı boyunca devam eder.¹⁹

Münâkaşalar, bu ilk yoğun devresinden sonra 1886'da yeniden alevlenir. Ta'lim-i Edebiyyât'a yönelik hücumlar bu dönemde de ağırlıklı olarak Hacı İbrâhim Efendi tarafından Sa'âdet gazetesinde sürdürülür. Tartışmalara, Hayret Efendi de Sa'âdet gazetesinde Ekrem karşıtı olarak katılır. Bu ikinci dönemde Ta'lim-i

¹⁴ Atabey Kılıç, (2005).

¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (haz.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.

¹⁶ Kabaca yapılan bu tasnifte, "Mizânü'l-Belâga" her ne kadar klâsik belâgat tarzının içinde bulunuyorsa da, eserin sahibi Abdurrahmân Süreyyâ, bu dönemde bahsi geçen tartışmalarda modern retorik anlayışının mümessili Recâizâde ve eserini harâretle savunanların başında gelmektedir.

¹⁷ Yetiş, (1989), s. 201-203.

¹⁸ Kâzım Yetiş, "Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası", *TDAY-Belâten 1987*, Ankara 1992, s. 377-379.

¹⁹ Bu tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, AKM, Ankara 1996, s. 323-385.

Edebiyyât okulunun sözcülüğünü Mehmet Ziver, Tercümân-ı Hakikat gazetesinde üstlenmiş durumdadır.²⁰

Bir kısır daire içinde de olsa, çoğu edebiyat ve matbuat câmiyasından muallimlerin katıldığı bu polemikler neticesinde belâgat konusu yıllarca gazetelerde tartışılır olmuş, ilgili kamuoyu tarafından dikkatle takip edilmiştir. Bu hareketli ortamda belâgat eserlerinin sayısı da âdetâ pıtrak gibi artmıştır.

Yazımızın esas konusu olan “Şerh-i Belâgat” böyle bir tartışma zemininin ürünüdür. Ahmed Cevdet Paşa'nın ardından Mekteb-i Hukûk'ta edebiyat ve belâgat muallimi sıfatıyla görevlendirilen Hacı İbrâhîm Efendi, Paşa'nın “Belâgat-ı Osmâniyye”sini ders kitabı olarak okutmuş, ders notlarını da 1883'te Vakıt gazetesinde “Şerh-i Belâgat-ı Osmâniyye” başlıklı 13 yazı hâlinde tefrika etmiştir. Bu yazılar 1301/1884'te “Şerh-i Belâgat” adıyla iki cüzlük bir kitap hâlinde neşredilmiştir.²¹

Eser hakkında şekil ve muhtevâ incelemesine geçmeden önce, halkası olduğu geleneğin, kendinden hemen önceki iki mühim eseri hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

Türk edebiyatında belâgatı tam kadrosu, yani “fesâhat, me'ânî, beyân, bedî” bölümleri ile veren eserlerin ilki Ahmed Hamdî (ö.1307/1889-1890)'nin, neşrini 20 Ramazan 1293 (10 Ekim 1876)'te yaptığı “Belâgat-ı Lisân-ı Osmâni”sidir. Plânı itibarıyla klâsik bir görüntüye sahip olan eser, aynı çerçevede kendinden önce yazılan Arapça belâgat kitaplarıyla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bu eseri orijinal kılan hususlardan en önemlisi ise, metin kısmında verilen örneklerin Türkçe olmasıdır. Bu özellikleri ile Ahmed Cevdet Paşa'nın, ilk baskısı fasiküller hâlinde 1298/1881'de yapıldıktan sonra, 1299/1882'de kitap halinde yayımlanan “Belâgat-ı Osmâniyye”sine ilhâm kaynağı olmuştur.²²

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) eserini, Mekteb-i Hukûk'ta okuttuğu belâgat dersi notlarından meydana getirmiştir. Eserin dibâcesinde telif sebebi belirtilir. Asıl metin bir mukaddime ile me'ânî, beyân, bedî konularında üç bâbdan oluşmaktadır. Me'ânî ve beyân bâblarının başında birer mukaddime faslı vardır. Eserin sonunda ise bir hâtime bölümü yer almaktadır.²³ Büyük ölçüde paralellik içinde olduğu Ahmed Hamdî'nin eserinden en önemli farkı ise, “bedî” bâbında, zikrettiği sanatların sayı yönünden daha az olması ve bu bâbın sonunda dördüncü fasıl olarak “târih sanatı”nın yer almasıdır.²⁴

²⁰ Yetiş, (1996), s. 334-336, 386-404, 404-422.

²¹ El-Hâc İbrâhîm, *Şerh-i Belâgat*, İstanbul 1301, s. 5; Yetiş, (1996), s. 328.

Tarîk'te çıkan bu yazılar ve daha sonra neşredilen “Şerh-i Belâgat” Hacı İbrahim karşıtlarınca eleştirilmiştir. Yazar, bu eleştirilere 1884 yılında Tarîk gazetesinde birkaç yazı ile cevap verir.

²² Atabey Kılıç, (2005).

²³ Ahmet Cevdet Paşa, (2000).

²⁴ Atabey Kılıç, (2005).

Hacı İbrâhim Efendi'nin, iki cüzü neşredilebilen “Şerh-i Belâgat”ı ise, aslında sâdece Belâgat-ı Osmâniyye'nin mukaddime bölümünün şerhi mahiyetindedir.

Şerif Paşa'nın kâhyası İsmâil Efendi'nin oğlu olarak 1826'da İstanbul'da doğan Hacı İbrâhim Efendi, Paşa'nın Hicaz valiliğine atanması üzerine babasıyla beraber Mekke'ye gider. Orada Şeyh Şinkî'ten Arap dili ve edebiyatı ile belâgat tahsil eder. İstanbul ve Erzurum'da çeşitli memuriyetlerde bulunur. Gözlerindeki rahatsızlığın iyice ilerlemesi üzerine 1882'de kendi isteğiyle emekli olur. Kaynaklarda Arap dili ve edebiyatına hakkıyla vâkıf, çok zeki ve gayretli bir kişi olarak tanıtılan Hacı İbrâhim Efendi, emekliliğinden sonra İstanbul'da “Dârü't-Tal'îm” adıyla bir lisan okulu açar. Rüşdiye seviyesindeki iki yıllık bu okulda Türkçe yazılmış Arapça gramer kitaplarını okutarak iki senede mükemmel derecede Arapça öğrenilebileceğini ispatlar. Bunun yanında, Hacı İbrâhim'in tedris hayatı, sırasıyla Dârü's-Şafaka, Mekteb-i Hukûk ve Mekteb-i Mülkiyye'de edebiyat, belâgat, hitâbet, kitâbet dersleri okutarak 1888'deki ölümüne kadar devam eder. Hacı İbrâhim Efendi'nin eserlerine bakacak olursak, bunların hepsi dil, edebiyat ve belâgat öğretimi ile ilgilidir: Tafsîlü't-Te'lîf fî-Tavzîhi Mesâ'ili't-Tasrif (1289/1872), Hadîkatü'l-Beyân (1298/1881), Temyîz-i Ta'likât (1299/1882), Şerh-i Belâgat (1301/1884), Sarf Tercümesi (1304/1887), Nahiv Tercümesi (1304/1887), Hikemiyât-ı Arabiyye(mecmûası) (1304/1887), Edebiyyât-ı Osmâniyye (1305/1888).²⁵

Hacı İbrâhim Efendi asıl ününü, Recâizâde ve öğrencileriyle edebiyat ve belâgat konularında giriştiği polemiklerle kazanır. Batılı, modern bir edebiyat ve belâgat anlayışı karşısında yenilikçilerle amansız münakaşalara girer, geleneğin savunuculuğunu yapar. Tartışmaların merkezinde, yukarıda da bahsedildiği gibi, Cevdet Paşa'nın klâsik tarzda “Belâgat-ı Osmâniyye”si ile Recâizâde'nin modern anlayışta “Ta'lîm-i Edebiyyât”ı vardır. Bunların yanında Hacı İbrâhim'in “Hadîkatü'l-Beyân” ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan “Şerh-i Belâgat” adlı eserleri de tartışmaların içine çekilir.

Şerh-i Belâgat, 1301/1884 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eserin sâhibi olarak El-Hâc İbrâhim'in adı geçmektedir.²⁶

Hacı İbrâhim Efendi telif geleneğimizin tertip hususiyetlerine uyarak eserine besmele ile başlar; ardından hamdele ve salvele ile devam eder. Dîbâce bölümü dönemin padişâhı II. Abdülhamîd'e övgü sözleri ile devam eder. Tüm bunlar tek paragrafta verilmiştir. Bu bölüme fazla tumturaklı olmayan, devrine göre

²⁵ Hacı İbrâhim Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, “Hacı İbrâhim Efendi”, *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 481-482.

²⁶ Eserin ön iç kapağında şunlar yazılıdır: Şerh-i Belâgat, Eser, El-Hâc İbrâhim, İstanbul, Maârif nezâret-i celîlesinin ruhsatıyla Matba'a-i Osmâniyye'de tab' olunmuşdur, fi-seneti 1301. Eserin boyutları 170x115 mm olup, 128 sayfadır.

orta halli bir lisân ve sec'îli üslûp hâkimdir. Bu nesir kısmından sonra yine sultânın adâleti ve lutfuyla maârifin gelişme zemini bulduğunu ifâde eden, methiye mahiyetinde bir kıt'a gelmektedir.²⁷

Daha önce de geçtiği gibi, hem Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye'si hem de Hacı İbrâhim Efendi'nin Şerh-i Belâgat'ı, bu iki şahsiyetin Mekteb-i Hukûk talebelerine verdikleri belâgat dersleri notlarından oluşmaktadır. Şerh-i Belâgat'ın dibâcesinde, hukuk öğrencilerinin, belâgat kâidelerini öğrenmekle kelâmlarını makbul ve muteber kılacakları belirtilmiş ve işin önemine dikkat çekilmiştir:

"Belâgat hüsn-i beyândır ki kelâmı hâliñ ve maqâmıñ muktezâsına muṭâbık olarak söylemekden 'ibâretdir bu meleke-i celîle yalnız hâkimleriñ değil maḥkûmlarıñ bile muḥtâc oldukları mühimme-i 'umûmiyyededir. Çünkü gerek kâlen ve gerek qâlemen serd olunan kelâm muktezâ-yı hâl ü maqâma muṭâbık olur ise hüsn-i kabûl ile telâkki olunup 'aksi olur ise şâyân-ı istimâ' u iltifât bile olmaz." (s.3.)

Dibâcelerde genellikle yazarın eserin konusu ile alakalı düşünceleri özet bir şekilde yer alır. Burada da İbrâhim Efendi'nin Arapça ve Türkçe hakkındaki fikirlerinin özünü bulmaktayız. Yazar, dili "lisân-ı mâder-zâd"/doğuştan tevârüs edilen dil ve "lisân-ı ilm ü edeb" /bilim ve edebiyat dili olarak iki başlık altında ele almaktadır. Türkçe'nin Arapça ile kaynaşması sonucunda kelime hazinesinde kat kat gelişme ve genişleme olduğundan bahseden Hacı İbrâhim Efendi, Arapça dilbilgisi kurallarını öğrenmenin aslında daha çok kendi dilimizin zenginliğini keşfetmek için elzem olduğu üzerinde durur:

"Lisân-ı mâder-zâdımız hengâm-ı tufûliyyetden beri me'lûf u ma'rûfumuz olmağla onuñ kavâ'idini biz ṭab'an ve selîqaten biliriz. Lâkin lisân-ı 'ilm ü edebimiz 'Arabîyle tevessü' etmiş olduğundan biz bunda kavâ'id-i 'Arabîyye ta'allümüne ve kelâmı muktezâ-yı hâle tevfiḳda daḥi belâgat-ı 'Arabîyye uşûlünü iltizâma mecbûruz. (...) Binâ'en-'aleyh mine'l-ḳadîm belâgat-ı 'Osmâniyyede kavâ'id-i belâgat-ı 'Arabîyye cârî vü mer'î olagelmıştır." (s.4-5.)

Yazar, sebep-i telif kısmında, Mekteb-i Hukûk'ta Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye kitabını okutma ve şerh etme nedeni olarak kitabın güvenilir ama çok özet oluşunu gösterir:

"(...)Ancak ol kitâb-ı muṭeber bir metn-i metîn-i muḥtaşar olup ḥayli maḥalleri şâyân-ı îzâh olmağla eṣnâ-yı müzâkerede tavzîḥât-ı lâzimeye girişilmekte ve şadede müte'allik ba'z-ı fâ'ide-i zâ'ide daḥi 'ilâve-i maḳâl edilmektedir. Bu cihetle ifâdât-ı vâḳı'amız metn-i mekûra bir şerḥ hükmünü kesb ederek ṭab' u temşîle

²⁷ Cevdet Paşa'dan sonra Hacı İbrâhim Efendi'nin Mekteb-i Hukûk'a atanması Sultan II. Abdülhamid'in irâdesiyle olmuştur. Bu durum göz önüne alındığında methiye asıl anlamını kavramaktadır. Bkz. Hulusi Kılıç, (1996), s. 481.

elverecek bir hâlde görünmüş olduğundan ma'arif nezâret-i celîlesiniñ ruḥşatıyla bu kerre tebeyyüz olunan işbu cüz'üñ ṭab'ına ibtidâr olunmuş ve bi-luṭfihî ve 'avnihi te'âlâ müzâkere-i derse devâm olunduğça eczâ-yı âtiyeniñ daḥî pey-â-pey ṭab'ı muşammem bulunmuşdur." (s.5-6.)

Bölümün sonunda "Tenbîh" başlığı altında modern bir bilim adamı tavrıyla teknik birkaç hususiyeti, kullandığı noktalama işaretleri ve kısaltmaları verir:

*"Ânifen ḥâme-güzâr-ı iş'âr olduğu üzere İzâhâtına ta'arruz edeceğimiz 'ibâre-i metn metn-i maṭbû'üñ kaḡı şaḥîfesinde vâkı' olduğuna remzen ve işâreten metniñ 'ibâresinden evvel **m ş** harfleri yazılacak ve ba'dehu bir de raḡam va'z' u terḡîm kılınacaktır. Ve bunlardan **m** harfi metne ve **ş** harfi şaḥîfeye remz olup raḡam daḥî şaḥîfeniñ 'adedine işâret olacaktır. Ve bizim 'ibâremizden metniñ 'ibâresi temeyyüz etmek için 'ibâre-i metn ḡavs içine alınacak ve faḡaṭ ba'z-ı kerre bizim sözümlerle metniñ sözü mezc olunmak lâzım gelip de şaḥîfeye ve 'adede işârete daḥî ḡâcet görölmez ise ol hâlde yalñız metniñ 'ibâresi ḡavs içine alınmaḡla iktifâ kılınacaktır." (s.6.)*

Dîbâce kısmından sonra asıl bölümde Belâgat-ı Osmâniyye'nin "Mukaddime" kısmı şerh edilmiştir. Cevdet Paşa'nın, eserinde kısaca açıkladığı ve açıklamada bulunmadan sadece ismini verdiği konular Hacı İbrâhim Efendi tarafından, örnekler artırılarak genişçe izâh edilmiştir. Bu bölümde Cevdet Paşa, yukarıda da değinildiği gibi, fesâhat ve belâgat hakkında genel bilgiler verir, fesâhat kusurlarından; kelime, kelâm ve mütekellimin fasîh ve belîğ olabilme şartlarından bahseder. Bölümün sonunda "Lâhika" başlığı altında da kelâmın mantıkî zeminini ortaya koyar.

Şârihin, eserin tamamında örneklerle geniş izâhını yaptığı konular hakkında ayrıntılı bilgi vermek bu yazının amacını aşacağından sadece konu başlıklarının bir dökümünü vermek yeterli olacaktır:

İlm-i lugat, ilm-i iştikâk, ilm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i ma'ânî, ilm-i arûz, ilm-i kâfiye, karz-ı şî'r, ilm-i muhâzarât, ilm-i inşâ, ilm-i hatt, fesâhat, belâgat, kelimenin fesâhatı, kelâmın fesâhatı, mütekellimin fesâhatı, tenâfur-i hurûf, garâbet, kıyâsa muhâlefet, tenâfur-i elfâz, tetâbu'-ı izâfât, za'f-ı te'lif, ta'kid, selâset, elfâz-ı cezele, elfâz-ı rakîka, kelâmın belâgatı, mütekellimin belâgatı, inşâ, haber, sinâ'ât-ı hams, bürhân, mukaddimât-ı yakîniyye, evveliyyât, kazâyâ kıyâsâtuhâ ma'ahâ, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât, cedel, hitâbe, şî'r, muḡâlata.

Eserin son beş sayfasında Belâgat-ı Osmâniyye'nin "Bâb-ı Evvel"inin²⁸ ilk iki cümlesi ile ilgili açıklamalar vardır. Bu açıklamalar "terkîb-i tâmm"ın çeşitleri olan cümle-i fi'liyye, cümle-i ismiyye, cümle-i şartiyye, cümle-i zarfiyye ile ilgilidir.

Hacı İbrâhim Efendi, ele aldığı bölümlerin hepsinde ortak bir şerh metodu kullanmamıştır. Eser zaten, yazarın Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-ı Osmanîyye'yi

²⁸ Bu bâb "ma'ânî"ye ayrılmıştır.

okuturken yaptığı açıklamalardan oluşmaktadır. Bu açıklama ihtiyacı da yazarın sebep-i telifte belirttiği üzere eserin çok özet olmasından kaynaklanmaktadır. Hacı İbrâhim, Cevdet Paşa'nın cümlelerini, ders konusunu belirlemek amacıyla almış, üzerlerinde Paşa'dan çok daha tafsilatlı ve bol örnekli açıklamalarda bulunmuştur. Bazı noktalara da, ileride, yani Belâgat-ı Osmâniyye'nin mukaddimededen sonraki bölümlerinde açıklamak üzere kısaca temas etmiştir.

Eserin bazı yerlerinde klâsik şerh metodu kullanılmıştır. Bu metot kelimelerin filolojik açıdan tahlili esası üzerine kuruludur.²⁹ Klâsik devir metin şerhlerinde genellikle önce metin verilir, sonra kelimeler ve kavramlar çoğu zaman gramer ağırlıklı olarak açıklanır, onlarda gizli olan anlam ve mazmun dünyası ortaya çıkarılmaya çalışılır, varsa, konuyla ilgili daha önce ileri sürülmüş fikirler dile getirilir.³⁰ Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere yazar bu metodu başarılı bir şekilde kullanmaktadır:

Mukaddime bölümünün girişinde “mukaddime” ifâdesini

“*Muqaddime lafzı muqaddimetü'l-ceyşden me'hûz olup muqaddimetü'l-ceyş arkadın nasıl büyük bir asker ordusunun geleceğini müş'ir ise muqaddime-i ilm dahi qariben bir ilm ordusunun te'akub edeceğini münbî'dir. Muqaddime lafzı kademe fi'linden muşâğ olup bu lafz dâliñ hem kesri ve hem de fethiyle telaffuz olunmak cā'iz ise de kesr fethden eşherdir eger kesri dāl ile muqaddime denilir ise teqaddüm eden ve fethile muqaddime denilir ise taqdim olunan ma'nāsını ifâde etmiş olur. Ve bunda iki vechiñ cevâzi kademe fi'li ba'z-ı kerre lâzım ve ba'z-ı kerre müte'addi olarak isti'mâl olunmasından nâşîdir. Eger kademe lâzım i'tibâr olunur ise muqaddime ism-i fâ'il bünyesi üzre ya'nî kesri dāl ile olur ve eger müte'addi i'tibâr olunur ise ism-i mef'ul bünyesi üzre ya'nî meftûhu'd-dāl olarak telaffuz kılınmak lâzım gelir.” (s.35-36.)*

şeklinde şerh eder.

Fesâhat bahsinde de Cevdet Paşa'nın “*Feşâhat elfâzıñ telaffuz ve istimâ'ı tatlı ve ma'nâsı zâhir ya'nî telaffuz olunur iken ma'nâsı zihne mütebâdir olmağdır.*” sözü İbrâhim Efendi tarafından

“*Feşâhatiñ ma'nâ-yı luğavî-yi aşlîsi sūdün köpüğü gidip de hâlişi kalmağdır ve Arablar fuşîha'l-leben derler imiş ki sūd köpükden hâliş oldu demek olur. Ba'dehu muṭlaqâ bir şey'iñ şâ'ibeden hâliş olmasında isti'mâl olunmuşdur bu münâsebetle mütekellim talîku'l-lisân olup kelâmı vâzıh u âşkâr ve lahn u haṭâdan ve lüknetden sâlim olarak söylemekde müsta'mel olmuşdur mü'ellif'iñ (elfâzıñ telaffuzu tatlı) ta'bîrine bundan evvel i'tirâz vukû' bulmuş olduğundan burada buña dâ'ir söz söyleyelim gerçi tatlı lafzı maṭ'umâtıñ vaşfi olup mesmû'âta haḳîḳat isnâd*

²⁹ Bkz. Ağababa, s. 53: “Ünlü şairlerin divanlarına yazılan şerhleri araştıran Kraçkovski şöyle yazıyordu: ‘Şerh Arap edebiyatında bu ruhta yazılan sayısız esere benzer alelade bir eserdir. Şerhler kendi türünden olan bütün eserler gibi filolojik karakter taşıyor.’”

³⁰ Kortantamer, s. 2.

olunamaz ise de bu isnād zıkr-i melzūm ve irāde-i lāzım kabīlindedir çünkü burada tatlı demek tabī'atın meyl etdiği şey demektir ve meyl-i tabī'at ise hālāvetiñ lāzımıdır nitekim kütüb-i beyāniyyeniñ teşbīh bābında buña dā'ir şarāhat vardır. Şöyle ki ba'z-ı kerre teşbīhde vech-i teşbīh müsāmaḥaten zıkr olunmaz da onuñ yerine müstelzimi ve melzūmu zıkr olunur 'el-ke'lāmu'l-fašīḥ huve ke'l-'aseli fi'l-hālāveh'³¹ terkībinde olduğu gibi ki burada hālāvet vech-i teşbīh olan meyl-i tabī'atın melzūmu ve müstelzimidir." (s.36-37.)

şeklinde şerh edilir.

Şerhin genel bir husûsiyeti olmasa da bazen "ya'nî..." kelimesi ile açıklamalara başlandığı görülmektedir:

" 'Za'f-ı te'lif kelāmın terkibi kavā'id-i 'Oşmāniyye'ye ve beyne'l-üdebā mer'f olan uşūle muğāyir olmağdır. 'Ya'nî' eczā-yı kelām olan kelimāt kavā'id ü uşūlün hılāfına olarak terkib ü te'lif kılınmağdır." (s.56.)

(...)

" 'Kelām bir nisbet-i tāmme delālet eden cümledir. 'Kelāmın medlülü olan işbu nisbetiñ 'ya'nî' kelāmın nisbet-i zātıyyesiniñ 've eger öyle bir nisbet-i ḥāriciyye bulunmaz ise 'ya'nî' kelāmın nisbet-i zātıyyesiniñ ḥāricde muḥābiḳ ve ğayr-ı muḥābiḳ olacağı nisbeti yok ise ol kelāma 'inşā ve cümle-i inşā'yye denilir' " (s. 110.)

Biyografisinden, Arap dili ve edebiyatına hākimiyyetinin mükemmel olduğu öğrenilen yazar, dībāce kısmında Cevdet Paşa'nın, eserini telif ederken Arapça belāgat kitaplarından istifāde ettiğini belirtir³²; birkaç yerde de Paşa'nın ifādelerinin kaynağını göstererek bu iddiāsını teyit eder.

Örneğin, fesāhatla ilgili bölümün başlarında Cevdet Paşa'nın "Ehl-i lisān olan üdebā lisānı ince elekden geçirip o mişillü elfāzı taḥarrī vü intiḥāb ederler." sözü ile ilgili olarak yazar

"Mü'ellifiñ lisānı ince elekden geçirdiler ta'bīrine dağı bundan evvel i'tirāz vuḳū' bulmuş ise de zann ederim ki mü'ellif bu ta'bīri İbn Eşīr'den aḥz eylemişdir çünkü İbn Eşīr meşel-i sâ'irde der ki 'İnne erbābu'n-naẓmu ve'n-neşru ğarbelu'l-luğati bi-i'tibāri elfāzuhā v'esberü v'eksemü feḥtāru'l-ḥaseni mine'l-elfāzi v'esta'lemūhu v'enfevu'l-ḳabīhi.' İşte İbn Eşīr'in bu kelāmındaki ğarbelu'l-luğati ta'bīri 'luğati ḳalburladılar' demek olup mü'ellif ḳalburladılar yerine ince elekden geçirdiler demişdir ki ziyādesiyle tenḳiḥ etdiler demegi murād eylemişdir." (s.37-38.)

açıklamasında bulunmuştur.

Mütekellimin belāgati konusunda Cevdet Paşa'nın "Ba'z-ı 'ulemā-yı 'Arabıyye belāgati mütekellimiñ te'diye-i ma'nāda ḥavāşş-ı terākibiñ ḥaḳḳını ifā ve

³¹ "Fasīḥ söz tatlılıkta bal gibidir."

³² El-Hāc İbrāhim, s. 5.

envâ'-ı teşbîh ü mecâz u kinâyeyi haqqıyla îrâd edebilecek hadde bâliğ olmasıdır deyü ta'rif eylemişlerdir." ifâdesinin kaynağını

"Mü'ellifîñ ba'z-ı 'ulemâ-yı 'Arabîyye dedîgi İmâm Sekkâkî olup yazdığı 'îbâre Sekkâkî'niñ Miftâh'ındaki işbu 'El-belâgatu hiye bulûgi'l-mutekellimi fi-te'diyeti'l-me'ânî hâdden lehu ihtîşâsi bi-tevfîyetin havâşşu't-terâkîbu haqquhâ ve îrâdu envâ'u't-teşbîhu ve'l-mecâzu ve'l-kinâyetu 'alâ-vechihâ.' kelâmınıñ tercemesidir." (s.98-99.)

şeklinde göstermiştir.

Eserin tüm bölümlerinde müşâhede edildiği gibi "ilm-i iştikâk" bölümünde de iştikâka dâir verdiği detaylı ve doyurucu bilgiler yazarın Arap gramerine olan vukûfiyetini göstermektedir. Aşağıdaki örnekte iştikâk ilminin tasnifi ve konuyla ilgili verdiği örnekler onun, Arap dili tedrisatında mâhir bir öğretici olduğuna işaret etmektedir:

*"... 'ilm-i iştikâk elfâz-ı müfredde beyninde lafzen ve ma'nen mevcûd olan münâsebeti bilmekten 'îbâretdir ve iştikâk daği üç dürlüdür birisi ma'a't-tertib hurûf-ı uşûlde ve ma'nâda bir lafzîñ dîger lafza olan muvâfâkatıdır meşelâ darb ile **dârib** gibi ki **darb** lafzında **d r b** harfleri mevcûd olduğu gibi dâribde daği mevcûddur darbda dâd evvel râ soñra bâ daha soñra olduğu gibi dâribde daği hâl böyledir faķať bunda zâ'id olarak bir elif vardır. İşte ma'a't-tertib hurûf-ı uşûlde muvâfâkat budur. Ve ma'nen muvâfâkat daği budur ki darb vurmağ ve dârib vurucu ma'nâsına olup ikisinde de kötek mefhûmu mündericidir ve faķať zâ'id olarak dâribde bir de fâ'iliyyet ma'nâsı vardır. Bu mişillü olan iştikâka **istikâk-ı aşğar** derler ve 'umde olan iştikâk budur. İştikâkîñ bir nev'i de iki lafz beyninde hurûf-ı uşûlde ve ma'nâda muvâfâkat olup tertibde muhâlefet olmağdır. **Tarh** ile **tahr** gibi ki ikisinde de **t r h** harfleri mevcûd olup ikisi de atmağ ma'nâsıdır işte bu lafzlar ma'nâda ve hurûf-ı uşûlde yek-dîgere mütevâfik olup faķať tertibde mütehâlifdir zîrâ tarhda râ evvel hâ soñra tahta bunuñ 'aksidir bu mişillü iştikâka **istikâk-ı sağır** derler. İştikâkîñ bir nev'i de iki lafzîñ ma'nâda mütevâfik ve hurûf-ı uşûlün ba'zısında mütehâlif olmasıdır **selm** ile **selb** gibi ki bunlarıñ ikisi de bir ma'nâya olup biriniñ harf-i ahîri mîm ve dîgeriniñ bâdır. Bu mişillü iştikâka da **istikâk-ı ekber** denilir." (s.18-19.)*

İbrâhim Efendi şerhte verdiği Arapça örneklerin çokluğu itibâriyle, örneklerinin tamamına yakını Türkçe olan selefi Cevdet Paşa'dan farklıdır. Kur'ân-ı Kerîm'den, hadisten, meşhur Arap şâirlerinden, Arap filologlarından verdiği örneklerin sayısı Türk edebiyatından verdiği örneklerin sayısına yaklaşmaktadır. Ancak, bazı Arap âlimlerinin sözlerini de orijinalini vermeksizin doğrudan tercüme etmiştir:

"E'imme-i belâgat-ı 'Arabîyye'niñ e'âzımından Şeyh 'Abdü'l-Kâhir demiş ki 'Tetâbu'-ı izâfâtüñ şıķletinde şekk yoğdur lâkin bu tetâbu' istikrâhdan selîm olursa laťif ve melîh olur." (s.53.)

(...)

“Seyyid Şerîf Şerh-i Mevâkıf’da der ki ‘Ma’a-tekrâri’l-müşâhede ‘aklıñ bu mişillülere hükmiyle ber-â-ber kazıyye-i mücerrebede bir kıyâs-ı hafî vardır ki o kıyâs-ı hafî ol kazıyyeniñ dâ’imâ ve yâhud ekşeriyâ tekerrür-i vukû’udur ve bu tekerrür-i vukû’ ittifâkı olmayıp belki onda her ne kadar mâhiyeti ma’lûm degilse de bir sebep vardır bu sebebiñ huşûlü bilindiği anda müsebbibiñ vücûduna hüküm olunur.’ ”(s.115.)

örneklerinde olduğu gibi.

Yazar, bazı noktalarda Cevdet Paşa’nın eserindeki fikirlere muhâlefet etmekten çekinmediğini şöylece belirtir:

“...mağşad ancak bârika-i haqîkat olup bu daği muşâdeme-i efkâr ile meydâna çıkar. İşte bu mağşada mebnî bendeñiz müzâkeresiyle müstefîd olduğum kitâb-ı belâğatıñ bile ba’z-ı mağhallerine muğâlefetden çekinmiyorum. Çünkü eger muğâlif etdiği muğâlefetde muşib ise haqîkatıñ zuhûruna mağhall olmağıla kitâbıñ kadri dü-bâlâ olur ve eger degil ise kitâbıñ kadrine halel gelmez.” (s.78.)

Örnekleme için tek örnekle sınırlı tutacak olursak, genelde bu durumlarda “fağır derim ki...”, “deriz ki...” kalıp ifâdeleri kullanılmıştır:

“ ‘Ve ke-zâlik

Şabâha kalma şem’üz Yûsuf-âsâ olma dâmen-keş

Bizüm engüştümüzden destümüz ey mâh kûtehdür

beytinden şâ’iriñ murâdı biz ‘âciziz bizden bî-hûde dâmen-keş-i ictinâb olma demektir. Çünkü şabâha karşı mumuñ üst tarafı yanmış olur ve dibi kışa kalır ki şâ’ir onu deste ve ol hâlde uzanan fetîlini engüşte teşbîh ve destıñ kışalığını ‘aczen kinâye etmişdir lâkin bunda pek ziyâde ta’kîd vardır.’

Fağır derim ki vâkı’â fetîli engüşte ve bağıyye-i şem’i deste teşbîh edip ba’dehu onu ‘aczen kinâye eylemekde ta’kîd var ise de başka bir tevcîhle bu beyt ta’kîdden kurtulur. Çünkü beyt-i mezkûrda ta’kîd mülâhaza etmek mısrâ’-ı evveli mısrâ’-ı şânîye merhûn i’tibâr etmemekden neş’et edip hâl bu ki mısrâ’-ı evvel şânîye merhûn edilse şöyle ki ‘Şabâha kalma şem’üz Yûsufâsâ olma dâmen-keş bizüm engüştümüzden’ denilip orada vağf olursa ma’nâ ‘Biz ‘âciziz sen etegini bizim engüştümüzden çekme.’ demek olur ve mâ-ba’dindeki ‘destümüz ey mâh kûtehdür’ cümlesi daği mağâm-ı ta’lilde getirilmiş bir kelâm-ı müstağill olmağıla bu hâlde beyt-i mezkûr ta’kîdden selâmet bulur.” (s.71-72.)

Daha önce de belirtildiği gibi Hacı İbrâhim Efendi, Tanzimat döneminde eski-yeni, klâsik-modern tartışmalarında “eski ve klâsik olan”ı savunanların tarafında yer almıştır. Bundan dolayı devrinde batılı anlayışa kapılarını ardına kadar açıp geleneğe baş kaldıran kim varsa, onun eleştiri oklarından nasibini almıştır.

Yazarın, açıklamaları sırasında verdiği örnekler yeni polemiklere yol açacak niteliktedir. Yazar muârizlarını ya “birisi, ba’zılar” ifâdesiyle, ya açıktan isim vererek ya da bir gazetenin şahsında eleştirmektedir:

Örneğin, kıyâsa muhalefet konusunda karşıtlarıyla ilgili

“Ta’lîm-i Edebiyyât’ın bir maḥallinde ‘Âhengi şan’ata fedâ etmemek icâb eder.’ terkibindeki icâb eder daḥi ğalaṭa maḥmûl olup şaḥîḥi lâzım gelir olmaḥdır zîrâ icâb eder demek bir şey’i vâcib ü lâzım kılar demek olup maḥkâm-ı kelâm ise lâzım gelir maḥkâmıdır. Ve yine Ta’lîm-i Edebiyyât’da mişâl olarak îrâd olunan münteḥab kelâmların birinde ‘Ḥâṭıra gelmez nice meşâliḥ-i bâṭıla.’ terkibindeki meşâliḥ-i bâṭıla daḥi ğalaṭa maḥmûldür zîrâ meşâliḥ maşlaḥatın cem’i olup maşlaḥat daḥi ‘bir emriñ ḥayr u şalâḥına bâ’îş olan şey’ demekdir. Bâṭıl ise ḥaḥkññ zıddıdır ḥaḥkññ zıddı olan şeyde ḥayr u şalâḥ olur mu ki meşâliḥ lafzının onuñla tavşîfi münâsib olsun ve geçende **birisi** de Şinâsî Efendi’yi medḥ etmek şadedinde ‘Şinâsî ḥâriḩa-i edebdir.’ demiş idi bu ta’bir daḥi ğalaṭât sırasında ta’dâda şâyân olan şeylerdendir; çünki ḥâriḩa ḥâriḩiñ mü’ennesi olup ḥâriḩ daḥi ḥaraḩadan ism-i fâ’ildir ve ḥarḩiñ ma’nâsı daḥi yırtmaḥ ve delmekdir. Bu ḥâle göre ḥâriḩa-i edeb demek edebi yırtıcı bir ḩarı demek olur. Biz geçenlerde Şinâsî Efendi anılayamamış dediğimiz için ḩıyâmet ḩopardılar ve Şinâsî’yi anılayamamaḩdan tebri’e ve tenzîḩ ve taḩdîs etdiler de eñ şoñunda kendileri böyle bir ta’bir-i şeni’ ile merḥumu tavşif eylediler.” (s.49-50.)

ifâdelerini sarf eden İbrâhim Efendi za’f-ı telif bahsinde de,

“Lisânımızda ‘Arabî olmayan isimlere lâm-ı ta’rîf getirmek âdet olmadıḩından getiriliyor ise za’f-ı te’lîf vukû’ bulur **ba’zuların** li-ecli’l-fürûḩt ve ‘Abdü’l-Ḥaḩ Ḥâmid Beg’in İbnü’l-Mūsâ yazması za’f-ı te’lîf envâ’ındandır zîrâ fûrûḩt Fârsî ve Mūsâ ‘İbrâni olduḩundan bunların evvellerine lâm-ı ta’rîf getirmek ḩâ’ide-i lisâna muḩâlifdir.” (s.60-61.)

demektedir. Örneklerin sayısını artırmak mümkündür.

Bu eleştirilerden, hiç şüphesiz edebiyât-ı cedîdenin üstâdı sayılan Şinâsî de payına düşeni alır ve şiddetli bir dille eleştirilir. Şinâsî’nin, hasta olduḩunu öğrendiḩi annesine Paris’ten gönderdiḩi mektup yeniciler arasında büyük bir heyecan yaratmış; mektubun çok derin manâları ihtivâ ettiḩini düşündürmüştür. Hattâ, yazar bu mektubu “edebiyât-ı cedîdenin aslu’l-usûlü” olarak nitelemekte, mektup şahsında bütün yenicileri ağır ifâdelerle aşıḩılamaktadır:

“Benim cânımdan ‘azîz olan vâlideciğim. Geçenki aldığım mektûbuñuzda bir yıldan beri hasta olduḩuñuzu bildirmiş idiñiz.’ Böyle bir sözü **çocuklar bile** söyleyebilirler

‘Lâkin bundan anladığıma göre cânıñızla uğraşır mertebeye gelmişsiñiz.’ Bu cümleñiñ ibtidâsındaki lâkin olmasaydı yukarıki cümleden farkı olmaz idi lâkin bu cümle **aşvât-ı bî-ma’nâ** ḩükmüne girmişdir ve buña sebep ibtidâsındaki münâsebetsiz lâkin olmuştur.

‘Öyle ise’ Ya’nî cânıñızla uğraşdıḩıñız vâḩı’ ise

‘niçün bu zemâna ḩadar bildirmediñiz.’ İşte **münâsebetsizliḩiñ büyüḩü** budur cânıyla uğraşan bî-çâre ḩatun saña naşıl ḩâlini bildirmeḩe muḩtedir olsun!!

Söz söylemegi bilen ādem muhāṭabına yā cānīnla uğraşır mertebeye gelmişsin demez ve yāhud bunu der ise baña niçün bildirmedin deyü ‘itāb eylemez.

‘Eger bildirmiş olaydınız çarçabuğ taḥşilīn arkasını alıp şimdiye dek İstanbul’a gelirdim.’ İşte budalalığa delālet eden sözüñ biri daha! Ma’lumdur ki lisānımızda bir işiñ arkasını çarçabuğ alırım demek o işi serī’an ikmāl ü itmām ederim demektir vālidesi ḥasta imiş deyü bir ādeme ‘ulūm u fūnūn çarçabuğ müyesser olabilir mi eger ‘ālemdə böyle bir ‘ādet olaydı herkes vālidesiniñ hastalığında taḥşile başlayıp vālidesi ifākat bulmazdan evvel çarçabuğ arkasını alır idi. Öyle kışa bir müddetde bi’t-taḥşil arkası alınabilecek fūnūn olsa olsa el-cününü fūnūn olabilir ki bu fenler daha az müddetde bile ḥuşūle gelir. (...)’ (s.102-103.)

Eserin birkaç yerinde eski-yeni mukayesesi dikkati çekmekte, yazar, tabii ki tercihini eskiden yana kullanmaktadır:

Ta’kid-i ma’nevī konusundaki

‘‘Ta’kid-i ma’nevīyi biz āşār-ı eslāfdan ziyāde terākīb-i aḥlāfda ya’ni edebiyāt-ı cedīdede buluyoruz gerçi edebiyāt-ı cedīde aşḥābı kudemānīñ āşār u ‘ibārātına zebān-dırāz-ı ṭa’n u teşnī’ olmağda iseler de üdebā-yı cedīdeniñ kelāmındaki ta’kidāt-ı ma’nevīyeniñ pek çoğu ḥall olunmaz derecededir āşār-ı kudemānīñ eñ ziyāde hedef-i ṭa’n u teşnī’ olan Nergisī ‘ibārātı olup faḳat onda şikāyete bā’iş olan aḥvāl lafzī şeylerdir yoksa Nergisī ‘ibārātında ta’kid-i ma’nevī pek az bulunur Nergisī’niñ ba’z-ı ‘ibārātındaki tetābu’-ı izāfātūñ ve tetābu’-ı izāfāta şebīḥ terākīb-i tavşīfiyeniñ şıḳleti muṭālī’ine fütūr verir şeylerden idüğü ğayr-ı münker olduğı gibi ekşer-i ‘ibārātınıñ ḥāvī olduğı me’ānī-yi daḳıka ve isti’ārāt-ı laṭīfe ve teşbihāt-ı ğarībe ve şanāyi’-i bedī’a daḫi inkār olunur umūrdan degildir edebiyāt-ı cedīde tekellüfāt-ı lafziyyeden ‘ārī olduğı mişillü ciyādet-i ma’nevīyeden daḫi ḥālīdir ma’nāca ciyādet ü leṭāfetden ḥālī olduğuna göre bārī lafzen saḳāṭatdan sālīm olsa ḥāl-i vasaṭda bulunabilir idi ḥāl bu ki lafzen muḥill-i feşāḫat olan şeylerden daḫi ğayr-ı ḥālīdir.’’ (s. 72.)

ibareleri ile, kelāmın belāgatıyla ilgili

‘‘Ser-āmedān-ı üdebā-yı ‘Oşmāniyyeniñ eşerlerini tettebbu’ u teşaffuḥ etdigimizde görüyoruz ki onlar daḫi muḳtezā-yı ḥāle muṭābakatla şanāyi’-i bedī’iyye meziyyetlerini cāmi’dır. İşte Bāḳī ve Neḫī ve Fuzūlī mişillü kudemānīñ āşārına mūrāca’at olunduğda bu ḥāl tebeyyün eder. Kelāmıñ ḳadrini añlamayan ba’z-ı nev-hevesān o mişillü sūḫan-verānīñ sözlerini beğenmemek isterler ve onların kelāmı muşanna’āt-ı lafziyyeden ‘ibāret olup ma’nalarında ‘uluvv u ehemmiyyet yokdur derler. Ve edebiyāt-ı cedīde nāmıyla iḥtirā’ etmek istedikleri meslek-i mu’avvece ḫalkı da’vet içün me’ānī-yi ‘āliyyeyi mutaẓammındır deyü bi-ma’nā sözleri mişāl olmağ üzere irād edip istiḫsān ederler.’’ (s.101.)

ifadeleri, örneklerden yalnızca ikisidir.

Hacı İbrâhim Efendi belâgatı doğrudan ilgilendiren konular hakkında geniş açıklamalar yapmış bol örnek vermiştir. Örneklerin sayısını artırmak mümkün olmakla birlikte bu yazının amacını aşma riskini de taşımaktadır.

Mekteb-i Hukûk'ta hâkim adaylarına ders vermelerinden olsa gerek, hem Ahmed Cevdet Paşa ve hem de Hacı İbrâhim Efendi, mukaddime bölümünün sonunda "lâhika" başlığı altında, kelâmın mantukî zemîni ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu çerçevede nisbet, isnâd, bürhân, hitâbe, kaziyye, cedel gibi hukuk ilminde de kullanılan terimler örneklerle detaylı olarak izâh edilmiştir. Nisbet ve isnâd, belâgat kitaplarının me'ânî bölümlerinde ayrıntılı olarak açıklanmakta olup, bu eserlerde diğer terimlerle birlikte ayrıca ele alınması hâkim adaylarına yönelik tedrisat programında görülen özel bir durum olsa gerektir.

Asırlar boyunca medreselerde sayısı 10'u geçmeyen Arapça belâgat kitabı, birkaç kişi tarafından Türkçe şerh edilmiş olsa da, Arapça asıllarından okutulmuştur. Klâsik ve modern tarzda Türkçe belâgat eserlerinin telifine ise ilk kez Tanzimat döneminde rastlanmaktadır. Klâsik belâgat çerçevesinde Türkçe kaleme alınmış ilk eserlerden biri olan Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyyesi ile Recâizâde'nin batı retoriği etkisinde kaleme aldığı Ta'lîm-i Edebiyyât etrafında klâsik-modern belâgat tartışmaları cereyan etmiştir. Klâsik belâgat tarafının sözcüsü Hacı İbrâhim Efendi batılı usulde eğitim yapan Mekteb-i Hukûk'ta Belâgat-ı Osmâniyye'yi şerh ederek okutmuş, içinde yenicilere yönelik eleştirileri de ihtivâ eden ders notlarını Şerh-i Belâgat adıyla yayınlamıştır.

Her ne kadar sadece mukaddime bölümünün şerhi de olsa, dil, edebiyat ve belâgat konularında yetkin bir kişi olan müellifin verdiği kıymetli bilgi ve açıklamaları ihtivâ etmesi ve bir Türkçe belâgat kitabına yapılmış, muhtemelen ilk ve tek şerh olması dolayısıyla, ilmî transkripsiyonlu metnini hazırladığımız eserin neşrinin şerh ve belâgatla ilgili bilimsel çalışmalarda en azından kendi boşluğunu dolduracağına inanıyoruz.

KAYNAKLAR

- Ağababa, Naile, *Ortaçağ Türk Dil Bilim Adamları*, Ahenk, Van 2006.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (haz.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.
- Bayraktar, İbrahim, *Edebî ve İlmî Açından Hadîs*, Işık, İzmir 1993.
- El-Hâc İbrâhîm, *Şerh-i Belâgat*, İstanbul 1301.
- Gümüş, Zehra, "Pîri Paşazâde Mehmed b. Cemâlî'nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.
- Gümüş, Zehra, *Pîri Paşa-zâde Celâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi] (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, (Basılmamış yüksek lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.
- Gümüş, Zehra, "Tuhfe-i Şâhidî Şerhlerinden Tuhfe-i Mîr'in Şerh Metodu", *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.
- Kılıç, Atabey, *Üskübî'nin Şerh-i Telhîs'i*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990.
- Kılıç, Atabey, "Günümüzde Metin Neşri ve Problemleri Üzerine Düşünceler", *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni, 8-10 Ekim 2003 Bildiriler*, Kırşehir 2004, s. 331-345.
- Kılıç, Atabey, "Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmâni'si", *II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Kırşehir 13-14 Ekim 2005.
- Kılıç, Atabey, "Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân Şerhi Hediye'tü'l-İhvân", *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslar arası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa 11-12-13 Kasım 2005 (*Turkish Studies Türkoloji Dergisi*, c. 1, sayı: 1, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 19-28.).
- Kılıç, Atabey, "Altıparmak Mehmed Efendi'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ında Şerh Metodu", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri 10-12 Nisan 2006.
- Kılıç, Hulûsi, "Belâgat", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 380-383.
- Kılıç, Hulûsi, "Hacı İbrâhim Efendi", *DİA*, c.XIV, İstanbul 1996, s. 481-482.
- Koçoğlu, Turgut, *Şefik-nâme, Şefik-nâme Şerhi ve Edhem ü Hüma Mecmuası*, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Eciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004.
- Koçoğlu, Turgut, "İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin Mesnevî Şerhi Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Me'ârif'de Mesnevî'nin İlk 18 Beytinin Şerh Metodu", *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, Manisa 30 Eylül- 01 Ekim 2006.

- Kortantamer, Tunca, “Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlıları”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. VII (Amil Çelebioğlu Armağanı), İstanbul 1993, s. 337-368.
- Kortantamer, Tunca, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, İzmir 1994, s. 1-10.
- Kumeyr, Y., *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, (çev. Fahrettin Olguner), Dergâh, İstanbul 1992.
- Öz, Yusuf, “Tuhfe-i Vehbî Şerhleri”, *İlmî Araştırmalar*, sayı: 5, İstanbul 1997, s. 219-232.
- Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul 2001.
- Saraç, M. A. Yekta, “Türk Edebiyatında Belâgat ile İlgili Yazılan İlk Türkçe Eserlerin Değerlendirilmesi”, *I. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Kayseri 12-13 Nisan 2001 Bildiriler*, c. II, Kayseri 2001, s. 641-649.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (3. baskı), Ülken, İstanbul 1997.
- Unver, İsmail, “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, *Türkoloji Dergisi*, c. XI, sayı: 1, Ankara 1993, s. 51-89.
- Yetik, Erhan, *İsmail-i Ankaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İşâret, İstanbul 1992.
- Yetiş, Kâzım, “Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası”, *TDAY-Belleten 1987*, Ankara 1992, s. 377-379.
- Yetiş, Kâzım, “Yenileşme Devri Türk Edebiyatında Milli Rhétorique Meselesi”, *TDAY-Belleten 1985*, Ankara 1989, s. 199-200.
- Yetiş, Kâzım, *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, AKM, Ankara 1996.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, c.XI, İstanbul 1995, s. 96-99.